

DURST JUDIT¹

Transzmigránsok vagy vándormunkások?

Az alacsony iskolázottságú észak- magyarországi szegények egzisztenciális mobilitása és a transznacionalitás korlátai

Bevezetés

Ebben a tanulmányban az alacsony iskolázottságú észak-magyarországi népesség nemzetközi migrációs rendszereinek különböző típusait mutatom be, és arra keresem a választ, mennyire jellemzi ezeket a mobilitási utakat a transznacionalitás, illetve a transznacionális tevékenységek gyakorlása. A nemzethatárokon átívelő térbeli mozgások közül, ha szigorúan vesszük az ide vonatkozó szakirodalmi definíciót,² azokat a folyamatokat nevezhetjük transznacionális migrációnak vagy mobilitásnak, amelyek esetében teljesülnek a következő feltételek: nemcsak néhány kivándorló, hanem az adott országban élő bevándorló (migráns) csoport kritikus tömege részt vesz a határon átívelő társadalmi, gazdasági vagy politikai tevékenységekben, és e tevékenységeket rendszeresen, hosszabb időszakon keresztül fenntartja. Ellenkező esetben, ha

¹ A szerző a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa; az University College London antropológia tanszékének kutatója. E-mail: Durst.Judit@tk.mta.hu

² Portes, Alejandro – Guarnizo, Luis E. – Landolt, Patricia: The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent field. *Ethnic and Racial Studies*, 22(2). 1999. 219. DOI: 10.1080/014198799329468

minden határon átívelő mobilitást transznacionálisnak nevezünk, azzal a fogalom devalválódásához járulunk csak hozzá.³

E definíciót komolyan véve amellett érvelek, hogy az alacsony iskolázottságú (ki)vándorló hálózatok, emberek esetében a transznacionalitásnak számos korlátja van. Ezeket a korlátokat pedig akkor látjuk meg igazán, ha szétszálazzuk az egyes transznacionális terekben, intézményekben végzett tevékenységeket, és külön-külön megvizsgáljuk azokat a társadalmi kapcsolatokat, hálózatokat, illetve társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális gyakorlatokat, amiket a migránsok használnak az államhatárokon átívelő mozgásuk során. E tanulmány ennek elemzését tűzi ki célul. Ebből kiderül, hogy az alacsony iskolázottságú mobil népesség esetében csak erősen korlátozott értelemben beszélhetünk transznacionális migrációról. Mert bár ezek a vándormunkások, fizikailag a befogadó ország területén tartózkodván, valóban egy transznacionális mezőben⁴ élnek mindennapjaikat, ennek ellenére a transznacionális családi, rokoni kapcsolattartáson túl sem gazdasági, sem politikai értelemben nem ápolnak kapcsolatot az anyaországgal, szülőfalujukkal/szülővárosukkal. A személyes network-ök intenzív fenntartása mellett, arra ráépülve, egyetlen transznacionális gyakorlatuk a populáris hazai kultúra fogyasztásában való részvétel vegyítése a befogadó országban felvett néhány új kulturális szokással, mint ahogy azt majd látni fogjuk.

Az alacsony iskolázottságú réteg által legújabbban, tömeges méretekben használt egyetlen nemzetközi migrációs rendszerben találtuk nyomát a kiterjedt transznacionalitásnak: ez pedig a Magyarország – Németország között működtetett, az utóbbi egy-két évben rohamosan bővülő vendégmunkás rendszer kialakulása, és az e köré szerveződő, illetve ezt lehetővé tevő (olcsó és flexibilis) munkaerő toborzásának és közvetítésének transznacionális hálózata. Ennek a hálózatnak a keresleti szívóhatását a németországi építőipari cégeknek alvállalkozóként bedolgozó, ott régóta letelepedett, magyar származású kisvállalkozók, illetve a kínai, családi vállalkozásban

³ Portes, Alejandro: Introduction: the debates and significance of immigrant transnationalism. *Global Networks*, Volume 1, Issue 3. 2001. 181–193. DOI: 10.1111/1471-0374.00012

⁴ Levitt, Peggy – Glick Schiller, Nina: Az egyidejűség konceptualizálása: a társadalom a transznacionális társadalmi mező perspektívájából. *Regio*, 2019/2. 5–64. Fordította: Kovács Eszter.

működő, nagy tömegeket kiszolgáló éttermek kielégíthetetlen, olcsó munkaerőigénye adja. A kínálati oldalon pedig ott vannak az idegen nyelvet nem beszélő, gyakran kevesebb, mint 8 osztályos iskolai végzettséggel rendelkező, szakképzetlen falusi vagy kisvárosi fiatal és középkorú férfi munkások (romák és nem romák egyaránt), akik „bármilyen legalja munkát” is elvégeznek, ahogy közülük többen mondták, ha ezzel kiutat látnak az otthoni szegénységből. E munkások pusztán munkaerejével kereskedve, őket áruként közvetítve (minden egyes kiközvetített munkásért fejpénz jár a toborzónak), kialakult tehát egy transznacionális kereskedelmi hálózat, és egy eköré szerveződő migrációs ipar. Ennek az iparnak az aktorai egyfelől a Németországban élő, magyar származású transznacionális (informális) vállalkozók, akiknek a német építőipari nagy cégek kiszervezik a(z olcsó) munkaerő közvetítés feladatát; a korábbi, Németországban maguk is vendégmunkásként dolgozó magyarországi toborzók; a sofőrök (teletaxisok), akik egy héten általában kétszer is megjárják a Miskolc és néhány németországi nagyváros közti utat, alkalmanként 9 embert szállítván az ottani fővállalkozónak; és maguk a munkaerejüket olcsón eladó, szakképzetlen vándormunkások.

A tanulmány mindezek fényében amellet érvel, hogy az alacsony iskolai végzettségű csoportokat inkább az átalakuló globális munkaerőpiac⁵ vagy a „flexibilis vállalatokat” éltető új, neoliberális munkarezsim⁶ vendégmunkásainak nevezhetjük, semmint transznacionális migránsoknak. Ezen erőforráshiányos mobil munkások transznacionalitása erősen korlátozott, leginkább csak az otthon maradt családtagokkal, rokonsággal való személyes kapcsolattartásban merül ki. Akik egy több dimenzióba beágyazott transznacionális hálózatot tudnak működtetni, azok az e szakképzetlen réteg munkaerejének közvetítésével informális kereskedőkké váló vállalkozók: Németországban a már régebb óta ott élő, magyar származású építőipari alvállalkozók (és a kínai transznacionális családok működtette étteremtulajdonosok), Magyarországon pedig a magukat toborzónak nevező informális munkaközvetítők – akik

⁵ Castles, Stephen: Understanding Global Migration: A Social Transformation Perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(10). 2010. 1565–1586. DOI: 10.1080/1369183X.2010.489381

⁶ Glick Schiller, Nina: A global perspective on migration and development. *Social Analysis*, Volume 5, Issue 3. 2009. 14–37. DOI: 10.3167/sa.2009.530302

korábban egy-két évig maguk is e vállalkozók, étteremtulajdonosok migránsai vagy inkább vendégmunkásai voltak.

A tanulmány gondolatmenete a következő. Először bemutatom azt az elméleti keretet, ami a transznacionalitás fogalmának definiálásával, típusainak, kiterjedtségének és korlátainak elemzésével foglalkozik, és ami fontos támpontot nyújt saját elemzésemben is. Ezután röviden szólok a kutatás módszertanáról, arról a régi, illetve pilot szakaszban lévő új terepmunkáról, aminek eredményeire alapozom a cikk érvelését. Majd elemzem a vizsgált észak-magyarországi térségből kiinduló migrációs rendszereket – a kanadai menedékkérő migrációt, az angliai cirkuláris munkavállalást és letelepedő migrációt, valamint a németországi vendégmunka rendszerét; abból a szempontból, hogy mennyire jellemzi azokat a különböző transznacionális terek és tevékenységek használata.

A megnevezés pontosítása, hogy mi tekinthető transznacionálisnak, amiatt (is) fontos, hogy tisztán lássuk, milyen hatása van az Észak-Magyarország hátrányos helyzetű településeiről elvándorló, vagy külföldön munkát vállaló réteg mobilitásának az öt kibocsájtó közösség, település fejlődésére – illetve a globális tőke akkumulációjára. A különböző migrációs rendszerek transznacionális jellegének vizsgálata kapcsán fontos kérdés az is, vajon az e térségből tartósan kivándorlók közösségének sikerült-e (az eltelt közel egy évtized során) transznacionális migráns közösséggé formálódni, és mint ilyen, bármiféle társadalmi pozíció javulással járó helyzetet elérni a befogadó társadalomba való beilleszkedése során.

Elméleti keretek: transznacionális migráció, egzisztenciális mobilitás

Amikor az antropológusok bedobták a transzmigráns kifejezést, illetve ehhez kapcsolódóan a transznacionális projekt mint új perspektíva ötletét az akadémiai diskurzusba, talán nem is gondolták, hogy a migrációkutatások egyik legnépszerűbb fogalmát alkották meg.⁷ Basch és munkatársai a transznacionalitást egy olyan

⁷ Basch, Linda - Glick Schiller, Nina – Szanton Blanc, Cristina: Transnational Projects: A New Perspective. Chapter One. In: Basch, Linda – Glick Schiller, Nina – Szanton Blanc, Cristina (eds.): Nations Unbound. Transnational Projects,

folyamatként definiálják, aminek során a transzmigránsok napi rutintevékenységeik révén olyan többszálú, társadalmi, gazdasági és politikai kötődéseket alakítanak ki és tartanak fenn, amelyek mind a befogadó, mind a származási országhoz kötik őket, és amelyek egy deterritorizált, a fizikai nemzetállami határokon átívelő transznacionális teret alakítanak ki.⁸

E koncepció lényege, hogy a migránsok új országba történő beilleszkedése nem feltétlen csak az addig kanonizált asszimilációs út révén történhet, aminek során elvesztik kötődéseiket az anyaországgal – hanem történhet úgy is, hogy egyidejűleg tartós és intenzív kapcsolatot tartanak fenn az otthonmaradt vagy szétszóródott családi vagy etnikai közösségi hálózatokkal. Ezek az újfajta migránsok egy olyan, formálódó transznacionális mezőbe ágyazódnak be, amely magában foglalja az otthonmaradókat és az elvándoroltakat is. E mező legfőbb jellemzője a kötődések egyidejűsége: egy olyan életmód, amelyben helyet kapnak a származási országban, meg a befogadó társadalomban is jelen levő napi tevékenységek, szokások és intézmények vagy gazdasági és társadalmi gyakorlatok. Mindez a határokon átívelő, rendszeres és intenzív kapcsolattartás révén tud megvalósulni.⁹

E kezdeti definíció tágasságának köszönhetően aztán egy rövid időre minden migráns transzmigránsnak neveződött. Igaz, a kritika sem késlekedett sokat, figyelmeztetvén a fogalomnak a migránsok szűk körre való érvényességére és az operacionalizálás szükségességére.¹⁰ E kezdeti kritikákra adott válaszként vita valójában csak akörül alakult ki, hogy pontosan milyen jelenségeket takar a fogalom, mennyire új mindez, mekkora globálisan a transznacionális közösségek/tevékenységek kiterjedése, illetve mi a jelentőségük. Abban azonban szinte mindenki egyetért, hogy fontos globális folyamatot ír le az új terminus, és hogy a transznacionalizmus perspektíva jelentősége az, hogy az emigránsok újfajta betago-
lódását

Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States. London – New York: Routledge, 1994. 1–21.

⁸ Basch et al., 1994, 6.

⁹ Levitt – Glick Schiller, 2019

¹⁰ Guarnizo, L.E.- Portes, Alejandro: *From assimilation to transnationalism: determinants of transnational political action among contemporary immigrants*. Working Paper Series, Center for Migration and Development, Princeton University, 2001.

mutatja meg a befogadó országban, ami a kibocsájtó társadalom számára is előnyös lehet.¹¹

Vannak, akik a kritikák ellenére is úgy vélik, termékeny lehet a transznacionalitás fogalmának tágassága, rugalmas keretek között tartása abban az esetben, ha a fogalom által körülírt jelenségeket szétszálazzuk, és külön klaszterekbe csoportosított témák mentén vizsgáljuk.¹² Vertovec szerint a transznacionalizmus értelmezhető úgy is, mint a társadalmi morfológia egyik alakzata, mint a kulturális reprodukció egy módja, a tőke egyik útja, mint a politikai elköteleződés egy terepe, és mint a tér/lokaliszítás újrakonstruálása.

Mások, elsősorban gazdaságszociológusok, azonban amellett érvelnek, ha nem ragaszkodunk a fogalmi szigorhoz, amivel elkerülhetjük, hogy egymástól különböző jelenségek széles körét is ugyanazon fogalommal illessük, akkor a transznacionalizmus elnevezés felhígul, elveszti heurisztikus jellegét, azaz létjogosultságát. Ha például minden államhatáron átívelő migrációt transznacionalizmusnak nevezünk, azon megfontolásból, hogy a külföldön élő migráns tartja az otthon maradt rokonaival, barátaival a kapcsolatot, és alkalmanként támogatja is az otthon maradtakat hazautalt pénzzel (remittenciákkal) – ez olyan jelenség, ami már régről ismert, korábbi korok kutatóinak munkáiból is¹³ –, akkor épp az új fogalom hasznossága fog megkérdőjeleződni. Ahhoz ugyanis, hogy egy új terminus hasznos legyen az elemzés szempontjából, „olyan új, sajátos közösségeket, vagy tevékenység típusokat kell jelölnie, amelyek különböznek azoktól, amiket már korábbi, ismerős fogalmak leírtak.”¹⁴ Mert míg a határokon átívelő, oda-vissza történő mozgás, az ún. cirkuláris migráció mindig is létezett, a külföldön élő migránsoknak az az elmúlt két évtizedben kialakult csoportja, amelyik kettős életet él: az „itt” és az „ott” egyidejű transznacionális terében, két nyelvet beszélve, mind az anyaországban, mind a befogadó társadalomban otthonnal rendelkezve, és a megélhetését a két ország

¹¹ Portes, 2001.

¹² Vertovec, Steven: Conceiving and researching transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, Volume 22, Number 2. 1999. 447–462. DOI: 10.1080/014198799329558

¹³ Hogy csak az egyik leghíresebb ilyen munkát említsük: Thomas, William I. – Znaniecki, Florian: *A lengyel paraszt Európában és Amerikában V.* Budapest. Új Mandátum Kiadó, 2004.

¹⁴ Portes, et al., 1999.

határain keresztül, rendszeres társadalmi gyakorlatoknak, kapcsolatoknak köszönhetően – valóban új társadalmi jelenség.

A fogalom definiálására és operacionalizálására Portes és munkatársai tettek először rigorózus kísérletet. Érvelésük szerint legalább két alapvető feltétel szükséges ahhoz, hogy a transznacionalizmus elnevezés érvényes legyen egy csoportra. Egyfelől azoknak a bevándorlóknak, akik rendszeres kapcsolatot és tevékenységet tartanak fenn a befogadó országuk és az anyaországuk/szülővárosuk/falujuk fizikai határain keresztül, el kell érniük egy kritikus tömeget. Másfelől, ezeknek a határon átívelő társadalmi, gazdasági, kulturális vagy politikai tevékenységeknek, gyakorlatoknak rendszeresnek és stabilnak kell lenniük. Az, hogy egy bevándorló házat vásárol a szülőfalujában, vagy időnként, alkalmilag pénzt küld haza a rokonainak, még nem kvalifikálja arra, hogy transznacionális migránsnak nevezzük. Ahhoz tehát, hogy valóban érdemes legyen egy új fogalmat bevezetni, aminek a perspektívájából a migráció folyamatát érdemes elemezni, Portesék a következő definíciót ajánlják: transznacionalizmusnak nevezhető minden olyan foglalkozás vagy tevékenység, ami a nemzethatárokon átívelő, rendszeres és intenzív kapcsolatok fenntartását igényli a migránsok és az anyaországban maradtak között.¹⁵ Ami tehát valóban originálissá teszi ezt a jelenséget, és így indokolja az új fogalom használatát, az a határokon átívelő, cserén alapuló tranzakciók nagy intenzitása, új módja, illetve a határon átívelő, sokféle tevékenység megszaporodása – amihez a fizikai államhatárokon keresztüli rendszeres utazás és kapcsolattartás szükséges. Mindezt pedig a technológia fejlődése, az elektronikus pénzügyi rendszerek kiterjedése, az online médiák szinte minden réteg számára való elérhetősége, ezen keresztül pedig a tér és idő dimenziójának összezsugorodása tette lehetővé.¹⁶

¹⁵ Portes et al., 1999. 219.

¹⁶ Vertovec, Steven: Cheap calls: The social glue of migrant transnationalism. *Global Networks*, Volume 4(2). 2004. 219–224. DOI: 10.1111/j.1471-0374.2004.00088.x

A transznacionalizmus korlátai

Az újabb kutatások empirikus eredményei azonban azt mutatják, hogy ha operacionalizáljuk a fogalmat, és megmérjük a transznacionális tevékenységek gyakoriságát a nemzetközi migrációban érintett csoportok között, akkor azt kapjuk, hogy viszonylag kisszámú közösség jellemzője a transznacionalitás.¹⁷ Mindennek pedig az az oka, hogy kevés emigráns csoport rendelkezik a transznacionalitás kialakulásához szükséges feltételekkel.

A korábbi jugoszláv állam területéről kivándorló albánok migrációs hálózatát vizsgálva, Janine Dahinden arra hívta fel a figyelmet, hogy a transznacionális kapcsolatoknak kevesebb a relevanciája az erőforráshiányos, menekült migrációban résztvevő közösségek esetében.¹⁸ Azok a csoportok, amelyek olyan országból jönnek, ahol a gazdasági és társadalmi környezet nem teremt kedvező kontextust a transznacionális tevékenységek kialakulásához; és ahol a nemzetközi migrációban résztvevők kapcsolathálója annyira homogén, hogy csak olyan embereket tartalmaz, akiknek szintén kevés az erőforrásuk, azok nem tudnak kiépíteni maguk köré egy transznacionális társadalmi mezőt.

Dahinden arra is int, hogy nemcsak a transznacionalitást, de azt sem lehet készpénznek venni, mint teszi azt sok migrációkutató, hogy a rokonsági és etnikai kapcsolatok eleve társadalmi tőkét jelentenek. Ehelyett empirikus elemzésnek kell kitenni e kapcsolatok meglétét, működését és funkcióját, mert dinamikájuk idővel és a migráció különböző szakaszainak függvényében változhat.¹⁹

Ehhez hasonló logikát követve Al-Ali és munkatársai a transznacionális képesség jelentőségére hívja fel a figyelmet a különböző migráns és menekült csoportok esetében.²⁰ Ez a fogalom (*transnational capabilities*) a migránsok hajlandóságát és

¹⁷ Portes, 2001.

¹⁸ Dahinden, Janine: Contesting transnationalism? Lessons from the study of Albanian migration networks from former Yugoslavia. *Global Networks*, 5(2), 2005. 191–208. DOI: 10.1111/j.1471-0374.2005.00114.x

¹⁹ Dahinden, 2005.

²⁰ Al-Ali, Nadje – Black, Richard – Koser, Khalid: The limits to 'transnationalism': Bosnian and Eritrean refugees in Europe as emerging transnational communities. *Ethnic and Racial Studies*, Volume 24, Issue 4. 2001. 578–600. DOI: 10.1080/01419870120049798

képességét/lehetőségét takarja, hogy részt vegyenek transznacionális gyakorlatokban. Témánk szempontjából a legfontosabb empirikus eredményük az – a Németországban és Angliában élő boszniai menekültek esetéből tanulva –, hogy egyrészt a transznacionális képesség erősen múlik annak mértékén, ahogy a bevándorló (menedékkérő) közösség azonosulni tud az otthoni társadalmi, gazdasági és politikai folyamatokkal; másrészt azon tudások (skill-ek), erőforrások meglétén vagy épp hiányán, amikkel a bevándorlók rendelkeznek.²¹ Ez utóbbi pedig annak függvénye, hogy milyen régóta tartózkodnak a befogadó országban, ott mennyire biztos a tartózkodási státuszuk, és hogy milyen a számukra ott elérhető lehetőségek struktúrája.²² Mindemellett fontos faktor a transznacionális közösségek kialakulása szempontjából az is, hogy milyen a szolidaritás foka az adott migráns csoporton belül, és mennyire mobilizálhatók a diaszpórán belül élők egy közös cél érdekében.

Saját esettanulmányom alanyaihoz közelítve, többek között az általam vizsgált észak-magyarországi régióból származó, Torontóba menekültként kivándorolt romák transznacionalizmusának ambivalenciájáról gondolkodva, Levine-Rasky is e jelenség korlátairól beszél.²³ Érvelése szerint, miközben a határon túli kapcsolattartás az otthon maradtakkal arra jogosítaná a Torontóban élő roma menedékkérőket, hogy transznacionális csoportként tekintsünk rájuk, mégsem lehet őket a transznacionalizmus kategóriájával jellemezni. Ennek, úgy véli, egyrészt a Torontóban élő különböző roma csoportok különfélesége, szuper-diverzitása²⁴ az oka,

²¹ L. még Portes, 2001.

²² A célországban való tartózkodási idő viszonylagos rövidegét a hazai kutatók is fontos szempontnak tekintik, amikor azt vetik fel, miért nem találkoznai transznacionális tevékenységekkel a hátrányos helyzetű településekről származó, magyarországi migránsok esetében. L. Váradi Monika Mária alapos szakirodalmi összefoglalóját a migráció kutatásának különféle perspektíváiról: Váradi Monika Mária: Elméleti kaleidoszkóp - a migrációs tapasztalatok értelmezési lehetőségei. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete – Argumentum, 2018. 13–42.

²³ Levine-Rasky, Cynthia: The ambiguous transnationalism of the Roma in Toronto. *Diaspora Studies*, 2019.

DOI: 10.1080/09739572.2019.1635374

²⁴ Tremlett, Annabel: Making a difference without creating a difference: Super-diversity as a new direction for research on Roma minorities. *Ethnicities*, 14(6). 2014. 834–848.

ami az ezen csoportok közötti szolidaritás hiányát is jelenti²⁵. Másrészt pedig, és főképp ez magyarázza Levine-Rasky szerint a transznacionális gyakorlatok hiányát, az anyaországhoz mint „otthonhoz” tartozás érzése egy olyan kirekesztett, az állam által állandó kívülállónak titulált és diszkriminált csoport esetében, mint a magyarországi (és egyéb kelet-európai) romák, problémás.

Mindezek a kutatási eredmények felvetik a kérdést, hogy vajon mennyiben lehet jellemző a transznacionalitás egy olyan erőforrás hiányos csoport esetében, mint az általunk vizsgált alacsony iskolázottságú, észak-magyarországi migránsok vagy mobil munkások csoportja – akik között a romák egy népes alcsoportot tesznek ki. Nem egyszerűen inkább csak egzisztenciális mobilitásnak²⁶ kellene hívni az államhatárokon átívelő, alapvetően jövedelemszerzési és munkavállalási célú mozgásukat? Abban az értelemben, ahogy Hage használja ezt a kifejezést az általa vizsgált líbiai migránsok körében szerzett tapasztalatait értelmezve. Olyan prekárius, mobil munkavállalásnak, amit a globális munkaerőpiac informalizálódása,²⁷ a neoliberais új munkarezsím²⁸ kialakulása és a szegmentált, a globális egyenlőtlenségeket kihasználó²⁹ duális munkaerőpiac szívóhatása generál és tart fenn.

Egzisztenciális mobilitás és az új munka rezsimje

Hage szerint az élhető élet koncepciója, az emberek jól-léte (well-being) előfeltételez egyfajta elképzelt mobilitást: azt, hogy az ember „megy valamerre”, halad valahova az életével. Ebben az értelemben a migránsok közös jellemzője, hogy a megrekedtség, elakadás (*stuckedness*), másképpen az egzisztenciális immobilitás állapotából szeretnének kitörni, és ezt földrajzi mobilitás révén vélik

²⁵ Durst Judit: „Félünk, hogy miattuk hazaküldenek minket is”: Elias „beágyazottak és kívülállók” figurációjának különböző szintjei a Magyarországról kivándorolt Romák esetében. *Erdélyi Társadalom*, Volume 2. 2014. DOI: 10.17177/77171.148

²⁶ Hage, Ghassan: Waiting out the crisis: On stuckedness and governmentality. In Hage, G. (ed): *Waiting*. Carlton, Vic.: Melbourne University Press, 2009. 97–106.

²⁷ Slavnic, Zoran: Political Economy of Informalization. *European Societies*, Volume 12(1). 2010. 3–23. DOI: 10.1080/14616690903042724

²⁸ Glick Schiller, 2009.

²⁹ Váradi, 2018

elgondolhatóan. Hage tereptapasztalatai azt mutatták, hogy az emberek az egzisztenciális mobilitásra vonatkozó vágyukat követve vállalják a mobilitás fizikai formáját, amit általában migrációnak nevezünk. Egy olyan életteret és földrajzi helyet keresnek maguknak és családjuknak, ahol úgy érzik, az életükkel „haladnak valamerre” – maguk mögött hagyva azt a közeget, ahol megrekedt az életük. Mindez, ahogy azt hamarosan látni fogjuk, jellemző az e cikkben vizsgált szakképzetlen magyarországi migránsokra is, akik az átalakuló globális munkaerőpiacon való részvétel segítségével vélük elérhetőnek maguk és családjuk számára az egzisztenciális mobilitást.

Társadalomkutatók által széles körben elfogadott tézis, hogy a migráció a társadalmi átalakulás, a globalizáció része (egyszerre oka és következménye).³⁰ Az utóbbi időben a társadalmi átalakulás, melybe a migrációs folyamatok erősen beágyazódnak, nagyrészt a globális munkaerőpiac újrendeződését jelentette. Nina Glick Schiller egyenesen egy új, neoliberális munkarezsím kialakulásáról beszél.³¹ Ebben a rezsimben a prekárius, rugalmas, alkalmi, rövidtávú szerződéseken alapuló foglalkoztatás dominál, ami a nyitott globális gazdaság által hívott és ünnepelt „flexibilis vállalat” számára az ideális, olcsó munkaerőt jelenti. Ez a bármikor könnyen eldobható, lecserélhető és pótolható, árucikké váló, „olcsó, semmilyen munkajog által nem védett, így politikailag elhallgattatott munkaerő” tökéletesen kiszolgálja a neoliberális gazdasági átsztrukturálódás eredményeképpen létrejött ideális üzemszervezési formát: a flexibilis vállalat igényeit.

A gazdaság globalizálódása következtében kinyíló nyugat-európai piacokon csak az a gazdasági szereplő tud versenyképessé válni, és így életben maradni, aki innovatív, és flexibilisen tud alkalmazkodni a termékeit felvevő piac igényeinek változásához. Mindehhez új üzemszervezési formák kialakítása volt szükséges, ami együtt járt a foglalkoztatási formák átalakulásával, alkalmivá és prekáriussá válásával. Az új vállalatszervezési formák közül témánk szempontjából a legfontosabbak a munkaerőbeszerzés bizonyos folyamatainak a kiszervezése alvállalkozókhöz.³² Ilyen formális alvállalkozók például Angliában a különböző munkaerőközvetítő

³⁰ Castles, 2010.

³¹ Glick Schiller, 2009.

³² Purcell, K.- Purcell, J.: In-sourcing, outsourcing, and the growth of contingent labour as evidence of flexible employment strategies. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 7. 1998. 39–59.

ügynökségek, amelyeknek az a fő feladata, hogy a piaci kereslet ingadozásainak megfelelően szerezzenek a velük szerződésben álló vállalatnak extra munkaerőt – amitől aztán a vállalat majd a termékei iránti (időszakos) kereslet csökkenésével párhuzamosan hamar meg tud szabadulni, mindenféle kompenzáció nélkül. Mindez a munkás pozíciójának romlását, kiszolgáltatottságának növekedését, a munka újra áruvá válását jelentette.³³

Az általam kutatott észak-magyarországi régióban nem tellett sok időbe, míg kialakult e formális munkaerőközvetítő ügynökségek informális megfelelője: az úgynevezett „beszerzők” vagy „toborzók” transznacionális hálózata.³⁴ Ez a hálózat alapvetően a munkaerőpiac újrendeződését használja ki – többek között a gazdaság egy részének deregulációját, és az ezzel kapcsolatos prekárius, alkalmi, szerződéses foglalkoztatási gyakorlatok népszerűvé válását. Ezekhez a változásokhoz szorosan kapcsolódik a gazdaság informális szegmenseinek jelentős kiterjedése és a formális gazdaság szinte minden szereplőjének informalizálódása.³⁵

Mindezek mellett fontos megjegyeznünk, hogy a posztoszocialista országok, köztük Magyarország munkaerőpiacának társadalmi átalakulása (a strukturális változásokkal együtt járó, többek között az ipari gyárak bezárása miatti drasztikusan kevesebb munkalehetőség) ugyancsak, egy jobb élet és stabil megélhetés reményében további

³³ Slavnik, 2010.

³⁴ Ahogyan a gazdaság más intézményeinél is megfigyelhető (l. például a kamatos pénzkölcsönzésről Durst, 2019), az informális (az adófizetést elkerülő, nem szabályozott tevékenységet folytató), és formális gazdasági szereplők a munkaerőtoborzás iparágában is kölcsönösen tanultak egymástól.

³⁵ Itt az informalizáció, vagy informális jelleg erősödése alatt azt értjük, hogy az alacsonyán fizetett formális gazdaságban lazulnak a szabályozási keretek, miközben ezzel párhuzamosan romlanak a fizetési és munkakörülmények (Slavnik, 2010). Ez a jelenség figyelhető meg az Egyesült Királyság élelmiszeriparában, ahol számos kivándorolt, az általam vizsgált régióból származó mobil munkás talált szerződéses vagy ügynökség által közvetített munkát. Scott szerint a mainstream munkaerőpiacnak ezen szegmensében rengeteg kelet-európai alulképzett migráns koncentrálnak, akiknek szembesülniük kell az informalizációs folyamat kizsákmányoló aspektusával, ami a munka bizonytalanságában, intenzitásának növekedésében, és a munkás könnyen feláldozható vagy pótolható mivoltában érhető tetten. L. Scott, Sam: *Informalization in Low-wage Labour Markets: a Case Study of the UK Food Industry. Population, Space and Place*, published online 11 April 2017.

kivándorlásra ösztönzi a fölöslegesnek ítélt, magára hagyott korábbi szocialista munkásosztályt,³⁶ köztük a munkanélküli, szakképzetlen rétegeket is.

Ezek a globalizált munkaerőpiaci változások a 2004-es EU-csatlakozás óta új, a fejlett nyugat-európai országokat célba vevő mobilitási hullámokat mozdítottak elő, miután a csatlakozás legális letelepedési- és munkalehetőségeket biztosított az újonnan belépő EU-tagállamok, köztük Magyarország állampolgárai számára is. Az informális migrációs iparág létrejött, az informális szereplők, mint a munkaközvetítők, vagy ahogyan sokan közülük magukat nevezik, a toborzók, illetve a szállítási vállalkozók tovább facilitálták a magyarországi szakképzetlen lakosság migrációs törekvéseit és határokon átívelő munkavállalását – még akkor is, ha ez a csoport, köztük a romák, nem rendelkezik egyéb erőforrással, mint a pusztán munkaerejével és rokonsági támogató kapcsolatrendszerével.³⁷

A tanulmány következő, empirikus eredményeket bemutató részében azt vizsgálom, a társadalmi, kulturális, gazdasági és politikai transznacionális tevékenységek meglétét vagy éppen hiányát elemezve, hogy mennyiben jellemzi a transznacionális és észak-magyarországi régióból kiinduló migrációs rendszerekben résztvevő, zömében alacsony iskolázottságú csoportokat. De mielőtt rátérnék az empirikus eredményeim elemzésére, röviden bemutatom a kutatás módszerét.

Módszertan, kutatói pozíció

Az elmúlt öt évben több terepen etnográfiai terepmunkát végeztem, ennek keretében figyelemmel kísértem az észak-magyarországi régióból, annak is Szenthalmának nevezett kisvárosából és a környező településekről induló, két legelterjedtebb és legtipikusabb mobilitási pályát és migrációs rendszert: a kanadai Torontóba és az Egyesült Királyság néhány nagyvárosába vezetőt. Az elmúlt egy évben emellett

³⁶ Melegh, Attila – Gábrriel, Dóra – Gresits, Gabriella – Háros, Dalma: Abandoned working classes and the political economy of elderly care work in Hungary. *Review of Sociology*, Vol. 28(4). 2018. 61-87.

³⁷ Durst, Judit – Nyírő, Zsanna: Constrained choices, enhanced aspirations: Transnational mobility, poverty and development. A case study from North Hungary. *Review of Sociology*, 28(4). 2019. 4–36.

egy pilot kutatásba kezdtem, aminek keretében a Magyarország és Németország között szerveződő transznacionális munkaközvetítés gyakorlatát vizsgálom, és próbálom majd követni a toborzók és az általuk toborzott munkások németországi munkaadóihoz vezető útját. Az elmúlt években terepmunkáim során készített összesen 122 interjúból ebben a cikkben 88 adatait használok. Ebből 29 németországi vendégmunkással, 16 magyarországi toborzóval, 22 Kanadába, 21 pedig Angliába (végleg vagy átmenetileg) kiköltözött migránssal készült.

Az etnográfiai kutatás mellett helyi roma kutatóasszisztenseim segítségével kérdőíves felmérést is készítettünk annak a majdnem ezeröt száz roma családnak a lekérdezésével, akik részt vettek az elmúlt tíz évben történt transznacionális mobilitás bármelyik formájában.³⁸ A tanulmányban leírt migrációs rendszerek elemzésében e kérdőíves felmérés eredményei is segítettek.

Az általam vizsgált migráns csoport többnyire láthatatlan az országosan reprezentatív felmérésekben. Éppen az ilyen láthatatlan csoportokat lehet elérni a tanulmány alapjául szolgáló etnográfiai terepmunkával, és annak a vizsgálati célt szem előtt tartó mintaválasztásával. És bár a reprezentatív adatokkal dolgozó tudósok közül sokan lebecsülik az ilyen fajta esettanulmányok értékét,³⁹ ezek a kvalitatív kutatások éppen azokat a személyes motivációkat, transznacionális migrációs tapasztalatokat tudják megragadni, amelyek kívül esnek a reprezentatív survey vizsgálatok látókörén. Mindemellett persze fontos hangsúlyozni, hogy az ebben a tanulmányban leírt empirikus eredmények kizárólag a vizsgált régióban megfigyelt migrációs rendszerekben résztvevőkre vonatkoznak.

Az itt bemutatott kutatási eredményeim értelmezésére befolyással lehet az is, hogy a transznacionalizmus jelenségét saját kutatói pozícióból adódó vakfoltok által korlátolt, sajátos transznacionális szemüvegen keresztül vizsgálom. Magyarországon születve és hosszú ideig élve, az utóbbi 15 évben Angliában letelepedve, mindkét országban intenzív és rendszeres társadalmi kapcsolatokkal és az

³⁸ A kérdőív eredményeit elemzi Durst-Nyíró 2019. A kérdőív elkészítésében nyújtott segítségért köszönettel tartozom Nyíró Zsannának.

³⁹ L. erről pl. Bernardi, Laura – Hatter, Ingrid: Anthropological Demography of Europe. *Demographic Research*, 17(18). 2007. 543–566.

akadémiai mezőben való tevékenységekkel rendelkezve, nagy gyakorisággal „otthonról járván haza” az „anyaország” és a „befogadó ország” között, magam is transznacionális migránsnak nevezhetem magam. A transznacionalitást ebből a sajátos pozícióból nézve, talán erősebbnek tűnik a szakirodalmi megállapításoknak az érvényessége, amelyek az erőforráshiányos migráns csoportok esetében a transznacionalizmus korlátaira hívják fel a figyelmet. És talán a kelletténél kevésbé tűnnek hangsúlyosnak az olyan speciális transznacionális modalitások, amik pedig a torontói terepmunka során a kutató rácsodálkozását váltották ki, mint a szakképzetlen roma kivándorlókra/menedékkérőkre jellemző sajátos „transznacionális rokonosodás”.⁴⁰

A kutatás terepe és a különböző migrációs rendszerek az észak-magyarországi régióban

Az általam kutatott észak-magyarországi térségből túlnyomórészt az alacsony iskolai végzettségű, szakképzetlen romák és nem romák, valamint a szakképzett nem roma magyarok elvándorlása, külföldi munkavállalása jellemző. A helyi elit nem érintett a migrációban, mert van jó munkája, boldogulási lehetősége a régió belül is.

Az elvándorlók vagy vándormunkások határon átívelő, többféle és többirányú mobilitási mintázatai három nagy migrációs rendszert tesznek ki. A migrációs rendszer kifejezést abban az értelemben használom, ahogyan Roberts és munkatársai tették a Mexikóból az Egyesült Államokba történő migráció különböző típusainak és szakaszainak jellemzésekor.⁴¹ E rendszer elemei: az egyének és háztartások motivációinak, döntéshozatali folyamatának sajátosságai, valamint a két, azaz a kibocsájtó és a befogadó ország közötti gazdasági és politika diszparitások, a makrogazdasági és politikai fejlemények és a rendszert fenntartó migrációs networkök és ipar fejlődése. E migrációs rendszerek kialakulásának és fenntartásának megértéséhez hasznosnak találok Hirschmann elméletét a „kilépés,

⁴⁰ Basch et al., 1994. Itt szeretném megköszönni egyik anonim bírálómnak, hogy felhívta a figyelmem a kutatói pozícióból fakadó vakfoltjaimra.

⁴¹ Roberts, Bryan, R. – Frank, Reanne- Lozano-Ascencio, Fernando: Transnational migrant communities and Mexican migration to the US. *Ethnic and Racial Studies*, Volume 22, Issue 2. 1999. 238–266. <https://doi.org/10.1080/014198799329477>

felszólalás (tiltakozás) vagy lojalitás” dilemmájáról.⁴² A hirschmani koncepció azt a dilemmát reprezentálja, amivel a gyengén teljesítő szervezet tagjai néznek szembe. Nevezetesen, hogy egyensúlyozni próbálnak 1. annak az előnye között, hogy elhagyják a szervezetet (exit) egy jobb lehetőség reményében, 2. vagy hogy belülről megpróbáljanak hozzájárulni a szervezet működésének javításához (voice), illetve, 3. a helyi elköteleződésekhez, kapcsolatokhoz való lojalitás között. A hirschmani koncepciót alkalmazó migrációkutatók szerint, még ha az egyéni, gazdasági motívum tűnik is meghatározónak, az elvándorlást akkor is úgy kell értelmezni, mint egy politikai állásfoglalást az anyaországi állam működésével szemben.⁴³

Bár Hirschman eredetileg a rosszul teljesítő szervezetekben dolgozó tagok előtt álló dilemmákat elemezve alkotta meg elméletét, egyre többen gondolják úgy, hogy jól használható a migránsok szülőhazával szemben érzett dilemmáira is. E dilemmák valamilyen irányba történő feloldása ugyanis nagyban hozzájárul a különböző migrációs rendszerek kialakulásához és újratermelődéséhez.⁴⁴ És míg az exit szándéka jellemezte migrációs rendszerek nem szoktak transznacionálissá alakulni, addig azok, amelyeknek a tagjai hisznek abban, hogy aktív közreműködésükkel megreformálható, jobbá tehető az anyaországi társadalom, a szülőváros/falu közössége, azoknál van esély a transznacionális folyamat kialakulására.

E három migrációs rendszer közül az első a kanadai menedékkérő migráció. Ez exit típusú migráció a hirschmanni elmélet értelmében. Az e rendszerbe tartozó romák ugyanis a magyarországi intézményes rasszizmus elől vándoroltak ki, mert nem hisznek abban, hogy ez a rendszer, benne a többségi társadalom romákkal szembeni kirekesztő attitűdjé, megváltoztatható lenne. Ebbe a migrációs rendbe ugyan túlnyomórészt a romák tartoznak – de néhány nem roma magyarral is találkoztam Torontóban, aki a menekültrendszer kikapuit kihasználva, családjának boldogulása, az egzisztenciális mobilitás reményében választotta a kivándorlásnak ezt az útját. Mivel e rendszer

⁴² Hirschman, Albert: *Exit, Voice, and Loyalty*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1970. Idézi Roberts et al. 1999.

⁴³ L. Neumann Eszter, cikkét a *Regio* e számában a magyar diákok angliai felsőoktatási mobilitásának motivációiról.

⁴⁴ Roberts et al., 1999.

jellemzőiről már korábban írtam,⁴⁵ itt most kizárólag csak a transznacionális jellegé(nek korlátozottságá)t meghatározó elemeit mutatom be.

A magyarországi romák tömegesebb kanadai kivándorlása a kétezres évek elején kezdődött. Az országos kutatások eredményei szerint akkoriban elsősorban a fővárosi, magasabban képzett, fiatalabb, vállalkozó vagy muzsikusként cigányok vágtak neki ennek a hosszú, tengerentúli útnak.⁴⁶ A következő kivándorlási hullám⁴⁷ 2008 óta erősödött fel, amikor Kanada (újra) megszüntette a vízumkötelezettséget a magyar állampolgárok számára. Ebben a hullámban indultak el tömegesen, kiterjedt rokonsági hálózataikat áttelepítve, az általam kutatott észak-magyarországi roma közösségek is – az alacsony képzettségű, semmilyen idegen nyelven nem beszélő magyarországi romák több ezres tömegével együtt.

A régió belül néhány kisvárosra koncentráldott a kibocsájtó települések köre. Az egyik ilyen település volt Szenthalma, terepmunkám egyik fő helyszíne, ahonnan a szegregált városrész, a közel 3000 lakosú cigánytelep háromnegyede megjárta Torontót valamikor 2008 és 2019 között. Ez a széles tömegeket indulásra ösztönző hullám azonban 2013-tól komoly akadályokba kezdett ütközni.

⁴⁵ Durst, Judit: „It’s better to be a Gypsy in Canada than being a Hungarian in Hungary.” The ‘new wave’ of roma migration, In: Vidra Zsuzsa (ed.): *Roma Migration to and from Canada. The Czech, Hungarian and Slovak Case*. Budapest: Central European University – Center for Policy Studies, 2013. 203–248. és Durst, Judit: Out of the Frying Pan into the Fire? From Municipal Lords to the Global Assembly Lines – Roma’s Experiences of Social (Im)mobility Through Migration From North Hungary. *Intersections EEJSP* 4 (3). 2018. 4–28.

⁴⁶ Kováts András (szerk.): *Roma migráció*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet – Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, 2002.

Kállai, Ernő: Cigányzenészek. In: Kováts (szerk.), 2002. 72–90.

Hajnal, László: Romák Kanadában. Kivándorlás Magyarországról az 1990-es évek második felétől. In Sik Endre (ed.) *A migráció szociológiája 2*. Budapest: ELTE TÁTK, 2012. 60–83.

⁴⁷ Vidra, Zsuzsa (ed.): *Roma migration to and from Canada: The Czech, Hungarian, and Slovak case*. Budapest: Center for Policy Studies, Central European University, 2013. és Vidra, Zsuzsa – Virág, Tünde: Some hypothesis and questions on the new wave of Hungarian Roma migration to and from Canada. In: Vidra, (ed.), 2013. 129–162.

2012 végén a Kanadába menekülő újabb potenciális roma tömegek elriasztása érdekében a menekültstátusz meghatározásának rendszere lényeges változásokon ment át, olyan intézkedéseken keresztül, amelyek kimondottan a kelet-európai romákat célozták.⁴⁸ Ezeket az embereket a politikai közbeszéd azzal vádolta, hogy „álmenekültek” (*bogus refugees*), vagy „gazdasági migránsok”, akik „azért jönnek Kanadába, hogy visszaéljenek az ország bőkezű szociális ellátórendszerével”,⁴⁹ amelyhez mindenkinek joga van hozzáférni, aki menekültként érkezik. A kelet-európai roma „álmenekültekről” szóló diskurzus akkoriban széles körben jelen volt a kanadai médiában, annak ellenére, hogy elismert, bevándorlással foglalkozó jogászok igyekeztek meggyőzni a közvéleményt arról, hogy ilyen kategória nem létezik. „A gazdasági bevándorlók koncepciója számomra értelmetlen”, érvelt egyikük, mikor meginterjúvoltam Torontóban. Majd így folytatta: „Amikor valaki a munkaerőpiacon diszkrimináció áldozatául esik a saját hazájában pusztán azért, amiért sötétebb a bőre, azt én intézményesült rasszizmusként fogom föl. Az ilyen embernek menekülnie kell, mivel törvényes munkával nem tud megélhetést biztosítani a családjá számára”.

Amellett, hogy az „arra érdemtelen” bevándorlókat, menekülteket a kanadai kormány megpróbálta eltántorítani attól, hogy Kanadába menjenek, a nemkívánatos csoportokat arra is igyekezett ösztönözni, hogy „szabad akaratukból” távozzanak és visszatérjenek származási helyükre. A Támogatott Önkéntes Visszatérési és Reintegrációs Program (*Assisted Voluntary Return and Reintegration Program*) 2012-es elindításával Kanada több ezer romának fizetett családonként kétezer kanadai dollárt azért, hogy visszavonják menedékkérelmüket és elhagyják az országot. Magyar, cseh, szlovák és horvát

⁴⁸ A változás lényege a Designated Countries of Origin (DCO, azaz Kijelölt Származási Országok) lista megjelenése, amely Magyarországot a „biztonságos” országok közé sorolja, ahol demokrácia van, ahonnan senkinek sem kell politikai okokból menekülnie. Ebben az új Menekültügyi Egyezményben 2012 óta a Biztonságos Országok listája jelentős részben abból a célból került kialakításra, hogy távol tartsa Kanadától a közép-kelet-európai országok „álmenekültjeit”, akiknek többsége roma származású. L. erről Levin-Rasky, Cynthia: “They didn’t treat me as a Gypsy”: Romani Refugees in Toronto. *Refugee*, 32(3). 2016. 54–62.

⁴⁹ Levine-Rasky, Cynthia: ‘How are you calling Bogus? Saying No to Roma Refugees’. *Canadian Dimension Magazine*, Human Rights, September/October Edition, 2012.

állampolgárok tették ki a programban résztvevők 61%-át – ez 2013 márciusáig 1800 főt jelentett a kanadai Emigration Board Agency adatai alapján.⁵⁰ A programot egy év után leállították.

Az új szabályozás ellenére a magyarországi romák, ha a korábbiánál jóval kisebb tömegekben is, de 2013 után is folytatták a Kanadába irányuló kivándorlást. Az elmúlt években, az ETA (elektromos beutazási engedély) bevezetése egy újabb mechanizmus a nemkívánatos menekültek, migránsok mobilitásának meggátlására.⁵¹ Jómagam öt olyan roma családot ismerek személyesen, akiket kanadai bevándorlási hivatalnokok leszállítottak a Kanadába tartó járatról (érvényes jegyük és elektronikus beutazási engedélyük ellenére) valamelyik tranzitorszámban (többek közt Amszterdamban és Frankfurtban), bármiféle elfogadható magyarázat nélkül. Az új kanadai kormány, amely büszke a toleranciájára, vendégszeretetére, liberalizmusára, illetve arra, hogy egy multikulturális országot kormányoz, úgy tűnik, szemet huny efölött az etnikai alapú szelekció fölött, amely a nemkívánatos roma bevándorlókat, illetve menekülteket éri Kanadába tartó útjukon.

Mára azonban, Kanada bevándorlási rezsimjének szigorítása miatt ez a migrációs rendszer a kifulladás jeleit mutatja. Míg a fénykorban, 2008–2012 között 11.000 magyarországi menedékkérelmet bíráltak el – igaz, ennek csak 9 százaléka részesült kedvező elbírálásban –, addig 2018-ban már csak 116 magyar menedékkérőt regisztráltak – ekkor viszont 70 százalékos volt az elfogadás aránya.⁵²

A Kanadába menekült romákat mind az anyaország, mind a befogadó társadalom részéről övező, nem túl kedvező megítélés fényében, illetve a származási országukhoz való ambivalens érzéseik ismeretében nem meglepő, hogy rövidebb terepmunkáim során eddig (2012–2019 között), az általam ismert torontói roma közösségben nem találtam példát sem transznacionális gazdasági, sem politikai tevékenységre. Az általam ismert Torontóban élő családok, akiknek

⁵⁰ CBA, 2014.

⁵¹ Ciaschi, Patrick: Around and Around: The Politics of Mobility in Everyday Lives of Roma in current day Hungary. *Intersections EEJSP*. Vol. 16, (2–3). 2018. 17–36.

⁵² Rehaag, Sean – Beaudoin, Julianna – Danch, Jennifer: *No Refuge: Hungarian Romani Refugee Claimants in Canada*. York University Press, 2015. Idézi Neuberger, 2019.

zöme az észak-magyarországi régióból származik, nyolcosztályos végzettségű, szinte mind betanított, alkalmi munkákon dolgozik az építőiparban. Többüknek akadnak Budapestről érkezett rokonaik is, akikkel az új, közös élethelyzet miatt újra aktiválták és élővé tették a korábban otthon nem ápolts rokon kapcsolatokat. De ettől a néhány újonnan felfedezett, magasabb státuszú rokontól eltekintve, saját, otthonról áttelepített rokonsági, baráti csoportjukba zárva, a többségi társadalomtól viszonylag elszigetelve élik mindennapjaikat. A gazdasági, társadalmi marginalitásuk a befogadó társadalomban csak erősíti a csoportidentitásukat, a saját közösségükből származó, hasonló társadalmi státuszú és kulturális háttérrel rendelkező magyarországi roma menekültekkel fenntartott homogén kapcsolathálójukat, azt, amit Portes nyomán nevezhetünk korlátozott szolidaritásnak.⁵³ A tőlük eltérő társadalmi státuszú vagy kulturális háttérű, különböző magyarországi roma alcsoportokkal (például az oláh cigányokkal) sem tartanak semmiféle kapcsolatot, a szolidaritásnak nyoma sem lelhető fel közöttük.⁵⁴ Mindez, erőforráshiányos társadalmi, gazdasági pozíciójuk mellett, egy újabb korlátja a transznacionálisizmusuk kialakulásának.

A transznacionális gazdasági, politikai tevékenységek hiánya azonban nem zárja ki azt, hogy a kanadai magyar menekült romák, a többi nemzetközileg mobil, más országokból származó roma migráns hálózatokhoz hasonlóan, egy transznacionális mezőben éljenek.⁵⁵ E mezőt az otthon maradottakkal napi szinten, a kivándorlás pillanatától kezdődően, intenzíven fenntartott rokon, családi kapcsolatok alkotják, amiket az online média (Facebook, Messenger, Skype) segítségével ápolnak. E kapcsolatok révén részt vesznek a globális roma kultúra fogyasztásában is: a Dikh TV, Magyarország első online cigány tévécsatornája, állandóan megy a kanadai új otthonaikban, innen kérnek dalokat ajándék gyanánt, ha valamelyik családtag születésnapját méltón szeretnék megünnepelni – még ha fizikailag távol is az otthon maradott rokonoktól, lélekben akkor is együtt a virtuális térben.

⁵³ Portes, Alejandro: *Economic Sociology. A systematic inquiry*. Princeton University Press. 2010.

⁵⁴ Durst, 2017.

⁵⁵ Lásd erről az *Intersections* EPPJ 2018/3-4 különszámát.

A kanadai menekültek esetében a transznacionalizmus folyamata leginkább a személyes, napi szintű, intenzív kapcsolattartás területén figyelhető meg az online közösségi médián keresztül. E csatornán áramlanak az országhatárokon át, a transznacionális térben az információk, itt folyik a tapasztalatcsere, és itt formálódik mind a kivándorlók, mind az otthon maradottak identitása. A torontói terepmunkám idején, a roma „családomnál” nem kezdődhetett el úgy egy nap, hogy ne kapcsolták volna be a tévét, és azon ne jelent volna meg a képernyőn, a Facebook segítségével, az otthon hagyott nagymama vagy a felnőtt testvérek. A transznacionális online térben újra együtt volt a család, e virtuális tér szolgált sokszor az otthoni rokonsági eseményeken (születésnapokon, vagy akár egy halott feletti virrasztáson) való részvétel eszközéül.

E személyes kapcsolattartásnak köszönhetően a kanadai menekült magyar romák a magyarországi populáris roma kultúrafogyasztásnak is aktív részesei maradtak. Amikor a legutóbbi X-Faktor egyik roma énekes, Ruszó Tibi győzelme érdekében kellett szavazni, akkor az otthon maradottak sikerrel tudták mobilizálni Kanadában (meg Angliában) élő rokonaikat, barátaikat, hogy szavazzanak az énekes fiatalemberre. Ruszó Tibi győzelméből, úgy tűnik, a kanadai (meg angliai) magyar roma diaszpóra is kivette a részét.

A személyes kapcsolattartáson és otthoni kultúrtermékek fogyasztásán túl azonban a Magyarországról elvándorolt romák nemcsak Kanadában, de Angliában sem ápolnak intézményi, gazdasági vagy politikai kapcsolatokat az anyaországgal. A tavaly novemberi magyarországi önkormányzati választások után, egy rövidebb terepmunka alkalmával kiderült, hogy az Angliában letelepedett romák számára már nem fontos, hogy milyen politikai rendszer lesz Magyarországon, úgysem érzik azt, hogy annak alakításába nekik bármi beleszólásuk is lehetne. „Minek szavaztunk volna, ha nem akarunk hazamenni? ... Ez már legyen az otthoniak gondja.”

Mindezek mellett a Kanadában menedékkérelmért folyamodó magyar romák jogi helyzetét jellemző bizonytalanság, a menekültstátuszuk elbírálásával kapcsolatos kiszámíthatatlanul alakuló jogi státuszuk szintén csökkenteni a transznacionális képességeiket. A Torontóban általam ismert, közel negyven család majdnem fele 6-7 évet várt arra, hogy elbírálják menekült-

kérelmüket.⁵⁶ Volt, akit ennyi év után utasítottak haza – de többségük maradhatott. Ahogy az engem befogadó család feje mondta nekem e helyzetet plasztikusan jellemezve: „kajakra, az életünkről van szó, két éve már, hogy bőröndből élünk, nem tudunk semmi másra gondolni, csak arra, hogy mit hoz ma a postás...” Mindennek a bizonytalanságnak komoly szerepe van abban, hogy a menedékkérők egyelőre ne fogjanak transznacionális tevékenységekbe.

A kanadai menedékkérő kivándorlás mellett az észak-magyarországi hátrányos helyzetű régióra jellemző második meghatározó migrációs rendszer az angliai cirkuláris (kisebb-nagyobb megszakításokkal ismétlődő, periodikus) munkavállalás, vagy a nukleáris családdal való kitelepülés. Angliában nagyjából ugyanaz a helyzet figyelhető meg, mint Kanadában, ami a transznacionális jelleg kialakulásának esélyét illeti: a szakképzetlen roma (és nem roma) magyarok kizáródása a transznacionális gazdasági és politikai gyakorlatokból. Ezeknek a bevándorlóknak a lehetőségeknek csak a legalja jut – a kizsákmányoló gyári munka a „globális futószalag” mellett, az angliai társadalom legalsó rétegébe való integrálódás.⁵⁷

Ami pedig a transznacionális gazdasági tevékenységeket illeti, terepmunkánk során egyetlen egy példát találtunk arra, az általunk ismert közel ötven roma család között, hogy valamelyikük esetében az angliai életbe való belemérülés, betagozódás az anyaországi gazdasági kapcsolatok fenntartásával járt volna együtt – a pénzügyi remittenciákon, időnként hazautalt anyagi forrásokon kívül. Ez az egy példa egy magyar élelmiszerbolt két éven át tartó működtetése volt. A családi vállalkozásban üzemelő bolt azonban a tulajdonosai számára nem bizonyult anyagilag jövedelmezőnek, így tavaly bezárt.

És bár több alacsony iskolai végzettségű roma családot ismerek, akik már évek óta valamilyen kisvállalkozás elindításában gondolkodnak – leginkább magyar étterem nyitásában –, angol nyelvtudás hiányában egyelőre még nem mernek belefogni semmilyen önálló üzlet elindításába. A nyelvtudás hiánya – meg a helyi pakisztáni, török és indiai bevándorló kereskedő csoportok

⁵⁶ Hasonló tapasztalatról számot be Neuberger Eszter: Évtizedek kellene, hogy a Kanadába vándorolt romák egyről a kettőre jussanak. Index, 2019. október.15 https://index.hu/kulfold/2019/10.15.abcug_kanada_toronto_roman_menekultek_i_nTEGRACIO/

⁵⁷ Smith, David: Roma migration, anti-migrant sentiment and social integration: A case study in South-east England. *Local Economy*, Vol. 33(2). 2018. 187–206.

konkurenciája – az oka annak is, hogy egyelőre nem találtak még olyan piaci rést, niche-t, amibe az otthonról hozott kereskedői képességeiket kamatoztatni tudnák. Ennek hiányában pedig marad a gyári munka, és ezzel együtt a helyi társadalom alsó rétegébe való betagozódás.

A transznacionalizmus másik dimenziója, a transznacionális rokonosodáson, a nemzethatárok ellenére intenzív rokoni kapcsolatok ápolásán kívül, az angliai roma közösség esetében a hibrid kultúra fogyasztása. Ez abban nyilvánul meg, hogy hiába egy földrésznyi távolság a szülőhazától, továbbra is fogyasztják az otthoni roma kultúra termékeit, leginkább is a Dikh TV-n, az első online cigány televízió keresztül. Ezzel egyidejűleg azonban átvesznek olyan kulturális szokásokat is a befogadó társadalomtól, amelyek beilleszthetőek az otthonról hozott kulturális szokásaik közé. Ilyen például az ún. 'Gender Revealing Party' (az újszülött nemét felfedő buli) megtartása, amit alapvetően a középiskolában tanuló gyerekeik hoztak haza, angol iskolai barátaik családjaiktól eltanulva.

A harmadik meghatározó, és az utóbbi egy-két évben talán legnagyobb tömeget érintő migrációs rendszer a nyugat-európai országokba történő vándormunka rendszere. Ez az általában be nem jelentett, a vendégmunkás rendszerhez hasonló munkaerőközvetítés transznacionális hálózata, és az otthoni gazdasági szűkösség, a megfelelő kereseti lehetőségek hiánya táplálta mobilitási út ma a legelterjedtebb a régió szakképzetlen szegényei között, akik egyedül a földrajzi mobilitásban látják az egzisztenciális mobilitás esélyét. Paradox módon, az ő olcsó munkaerőjük kereskedelmére épülő informális hálózat az, ami leginkább mutatja a transznacionalitás jellemzőit.

Az olcsó munkaerő közvetítésének transznacionális hálózatai

A korábban már idézett Zoran Slavnic tézise, miszerint a megváltozott, nyitott globális gazdaság szinte minden szereplője, versenyképességének fenntartása érdekében, hajlamos arra, hogy informális gazdasági tevékenységekbe vonódjon be, különösen érvényes a fejlett nyugat-európai országok vállalataira, vagy

magánvállalkozóira, akik a félperiferikus helyzetű Magyarországról⁵⁸ igyekeznek minél olcsóbb munkaerőt beszerezni.

Robert Merton híres mondását kicsit átalakítva Slavnic azzal érvel, hogy „amikor maga a játszma megnyerése fontosabb, mint az, hogy a játszma szabályainak betartásával nyerjünk” (a globális versenyben), akkor nem meglepő, ha a gazdasági tevékenységek egy részének informalizálódása a túlélési stratégia részévé válik olyan gazdasági szereplők részéről, akik máskülönben nem maradnának életben a versenyben.⁵⁹

A vállalatok, magáncégek informalizálódásának egyik eszköze az ún. 'outsourcing' jelenség, azaz bizonyos munkafolyamatok kiszervezése, eladása fővállalkozóknak. A nagy építőipari cégekkel szerződésben lévő ezen (formális, azaz bejelentett) fővállalkozók aztán tovább adják ezeket a feladatokat alvállalkozóiknak – a saját profitjukat lefölözve az üzletből. Ezek az alvállalkozók, hogy maguk is minél többet nyerjenek a tranzakción, olyan alkalmi munkásokkal próbálják elvégeztetni a rájuk bízott feladatokat, akikre minél kevesebbet kell költeniük.

Az, hogy az alacsony iskolai végzettségű migránsok mikor milyen migrációs hálózatot használnak, nagyban függ migrációjuk céljától. Azok, akik az exit mellett döntenek, és Kanadát választják célországának, alapvetően a kivándorlás költségét és kockázatát csökkentő rokonai kapcsolathálóikra támaszkodnak. Az angliai migráció során a rokon network használata mellett a kinti, formális munkaközvetítő ügynökségek szolgáltatásait veszik igénybe, általuk találnak munkát. Míg mind a kanadai, mind az angliai migráció folyamán általában az egész család együtt megy ki szerencsét próbálni, egy új élet kezdésének, a gyerekek jobb jövőjének megteremtése reményében, addig a németországi (hollandiai stb.) munkavállalás alapvetően az informális toborzók segítségével zajlik, és erősen maszkulin jellegű. A meginterjúvolt közel 29 németországi vándormunkás kilencven százaléka 22–45 év közötti férfi volt, aki vagy baráti segítség révén talált kint munkát, vagy legtöbbször toborzó vitte ki. Mivel eleve biztos munkára mennek ki, és a szállást

⁵⁸ Melegh, Attila: *On the East-West Slope. Globalization, nationalisms, racism and discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest – New York: Central European University Press, 2006.

⁵⁹ Slavnik, 2010.

is a munkaadó biztosítja, ezért esetükben kevésbé fontos a rokoni segítség, mint mondjuk Angliában vagy még inkább Kanadában.

Azok, akiknek otthon nincs lehetősége a tisztas megélhetésre, egyre inkább függenek ezektől a kapcsolati hálójukban lévő transznacionális informális kereskedőktől, toborzóktól, és az ő kinti megbízóiktól. A németországi, hollandiai vagy bármely más nyugat-európai országban vállalt, legtöbbször be nem jelentett külföldi vendégmunkát kombinálják a megélhetésben az otthon maradt családtagjaik közmunkájával, a gyerekek után járó állami támogatások igénybevételeivel.

Az alábbiakban ennek a transznacionális kereskedő hálózatként működő informális toborzói intézménynek a logikáját írom le, az általam 16 toborzóval és 49 kiközvetített munkással készített interjúim meglepően egybecsengő történeteinek elemzése alapján.

Lajos toborzóvá válásának útja és informális munkaközvetítói gyakorlata a toborzók működésének ideáltipikus példájának tekinthető. Lajos a negyvenes évei közepén járó, Budapesten lakó festő-mázoló szakmunkás. 2010-től öt éven át dolgozott Spanyolországban, narancsszedő alkalmi munkára vitte ki egy magyarországi, hivatalos munkaközvetítő cég először, aztán több évig ott ragadt. A vele készített interjúmból kiderült, csak azért húzta ki olyan sokáig a mediterrán országban, mert lett egy barátnője, és ez a kapcsolat átsegítette a sanyarú munkakörülmények elviselésén. 35 fokos melegben napi tíz órát kellett dolgoznia több magyar munkatársával, meg a román migráns kollégáival együtt, mindezt heti hat nap, vasárnapi pihenővel. Végül is nem érte meg a kemény fizikai munka: a beígért összegnek a felét kapta meg, heti 180 Eurót. A munkáltató indoka az volt, hogy az ígért bérben nem volt benne a munkaadó biztosította szállás (egy öt négyzetméteres szobában lakott együtt négy férfi), a szállásköltség levonásával jött ki a nettó heti kereset, a 180 euró.

Öt év elteltével azután hazajött. Csakhogy itthon egy hónapnál tovább sem tartott ki a spanyolországi munkából megtakarított pénze. Próbált elhelyezkedni a szakmájában is, de nem volt a munkájára kereslet. Elvált, a három gyereke után gyerektartást is kellett fizetnie, így „muszáj volt” valami jövedelmező, pénzkereseti forrás után néznie. „Én abból élek, hogy embereket toborzok. Még Spanyolországban megismerkedtem egy román gyerekkel, ő ajánlotta, hogy lenne ez a lehetőség... Ha tíz embert össze tudok neki szedni egy

hónapban, akkor már jó fejpénzt kapok utánuk, 360 ezret tisztán” – mesélte Lajos első találkozásunkkor tavaly tavasszal.

Az üzlet menete a következő: Lajos ismerősökön keresztül és a Facebookon meghirdeti a „jól fizető, szakképzettséget és idegen nyelv ismeretét nem igénylő külföldi munkalehetőséget”. Emellett aktívan is igyekszik embereket felkutatni, akik szívesen mennének külföldre dolgozni. Főleg Szabolcs és Borsod megye településeit járja, ott élő ismerősei segítségével keres fel érdeklődő potenciális munkavállalókat, mert ahogyan mondja, itt nagy a szegénység. „Most Győrbe nem mehetek, onnak Osztrákba járnak az emberek dolgozni, ott tíz eurót is megkeresnek óránként”. A toborzott embereket aztán kiküldi a román (informális) munkaközvetítő ismerősének – akinek Lajos gyakorlatilag alvállalkozója. A román férfi spanyol feleségének rokoni és baráti kapcsolathálóján keresztül az elmúlt tíz év során jól beépült a spanyol társadalomba, több céggel is alvállalkozói kapcsolatban van.

„Én küldöm nekik az embereket innen Magyarországról, neki meg a feleségének, ők meg osszák szét őket. Van, akit Olaszországba küldenek kertészetbe, van, akit a húsiparba Németországba, és többeket meg otthagynak Spanyolországban, mezőgazdasági vállalkozásoknál”. Lajos alvállalkozói toborzó munkája nem csak az emberek összegyűjtéséből áll, hanem az is fontos, hogy megbízható munkaerőt találjon a fővállalkozójának. „Ez úgy működik, hogy ha megérkezik az általam szervezett magyar munkás Spanyolországba, én már akkor kapok utána fejpénzt. Egy emberre harmincezer forintot. De ez is változik, mert amikor kevés az ember, akkor van úgy, hogy ötvenezerre is felmegy a fejpénz. Az a jó mindenkinek, ha minél megbízhatóbb embert tudok küldeni... Ehhez a munkához jó emberismeretre van szükség... Ha beválik [az új munkás], akkor további 30 százalékot kapok [a spanyol haver, a fővállalkozó jutalékából]. Ez ugyanaz, mint amit a hivatalos munkaközvetítő cég is csinál”.

Az interjúból jól kivehető, hogy az informális munkaközvetítői üzlet a következőképpen működik: a német cég kiszervezi, „eladja” a munkás beszerzésének feladatát egy fővállalkozónak, jelen esetben Lajos spanyol toborzó ismerősének. A spanyol férfi aztán Lajosnak adja tovább a megbízást, mint saját alvállalkozójának. És hogy min lehet osztozni, miből van a jutalék? A kiközvetített munkás munkabéréből. Vegyük a Lajos által velem megosztott németországi

építőipari cég példáját. A német cégnél 2500 euró egy szakképzetlen munkás havi bére. Ennyit kap utána a fővállalkozó. Ebből a Magyarországról toborzott, németül nem beszélő munkás maga csak 1200 eurót kap kézhez – jó esetben. A különbözetet a fővállalkozó és alvállalkozója osztozik. És hogy miért éri meg ez a toborzott munkásnak? Azért, mert még így is háromszor akkora a németországi havi fizetése, mint amennyit otthon, Magyarországon meg tudna keresni.

A magyarországi toborzók egy nagy része, Lajossal ellentétben, németországi építőipari cégek magyar származású művezetőivel működik együtt a Magyarországról származó olcsó munkaerő beszerzése érdekében. Egy másik részük pedig a németországi, családi vállalkozásként üzemelő, kínaiak által fenntartott éttermi hálózat vezetőinek szállít olcsó magyar munkaerőt, a kiszolgáltatót, szegény falusi rétegből. Több, ilyen módon toborzott interjúalany is elmondta, hogy tudja, hogy „eladják”, de nem érdekli, csak az számít, hogy jóval többet tud így keresni, mint otthon. A nyelvtudás hiánya a kínai étteremtulajdonosokkal sem probléma: szinte mindenki beszámolt arról, hogyan tudott az okostelefonján lévő Google-fordító segítségével viszonylag könnyen kommunikálni a kínai főnökkel.

Vannak azonban olyanok is, akiknek nem jött be ez a fajta konyhai kisegítő munka (általában mosogatás, takarítás). Volt olyan interjúalanyom is, aki arról számolt be, hogy mekkora bukás volt neki, hogy elindult a toborzó hívására Németországba. Egy teletaxi vitte ki őt, nyolcadmagával, végül nem is Németországban, hanem Hollandiában kötött ki, egy barátságtalan kínai éttermében, ahol olyan volt a szálláskörülmény (általában az étteremmel egy épületben lévő ház felső emeletén szállásolják el a munkásokat), hogy nem bírta megszokni a szagokat, meg a főnök állandó parancsolgatását. Mikor egy hét múlva felhívta a toborzóját, hogy haza akar menni, a toborzó válasza az volt, ő csak a kiutazást intézi, a hazaútert mindenki maga felel. Végül 200.000 forintjába került a családjának, hogy a Hollandiában, az elhagyott kínai éttermétől nem túl messze lévő buszmegállóban átvirrasztott éjszaka után szerezzenek valakit az otthoni faluból, aki sürgősségi felárral, de kocsival hazahozza őt.

A német cégek versenyképességét olcsó munkaerejük elárúsításával növelő magyarországi migráns/vendég/vagy vándormunkások zöme azonban, akikkel kapcsolatba kerültem, nem csupán passzív elszenvedője ennek a kizsákmányolásukra épülő

informális (közvetítő) iparnak, hanem aktív aktor is. Ezek a mobil vándormunkások tudják, hogy az otthoni kilátástalan gazdasági körülmények közül csak az effajta, időszakosra tervezett külföldi munkavállalással tudnak kitörni. Megtapasztalták, hogy az általuk vágyott egzisztenciális mobilitásnak, alacsony iskolai végzettségük korlátozta lehetőségeik közepette, jelenleg ez az egyetlen esélye. Egyikük ezt így fogalmazta meg:

„Tudom, hogy eladják az embereket. Engem is eladtak szerintem. De nem érdekelt. Csak a pénz érdekelt. Hogy tudjak valamennyit összegyűjteni, a családomnak tudjak venni egy kis házat, hogy jussunk valamit előre a feleségemmel, a gyerekeknek meg tudjuk adni, amit kell” (35 éves férfi, 8 osztályos végzettséggel egy németországi kínai étteremben dolgozott két évig).

Ez a túlélési stratégia, úgy tűnik, tartós jelenség lesz az általam vizsgált vidéki, elmaradott, szegénység sújtotta települések lakóinak esetében – addig legalábbis, amíg az EU-n belül szabadon áramolhat a munkaerő.

Zárásul

A tanulmány mellett érvelt, hogy bár a transznacionalitás fontos perspektíva a globalizáció korában a migrációkutatásokban⁶⁰, nem lehet a fogalmat kritikátlanul használni, különben devalválódik, és elveszti heurisztikus erejét. E gondolatmenetet követve elemzésnek vettem alá az etnográfiai kutatásom terepül szolgáló észak-magyarországi régióból kiinduló, alacsony iskolai végzettségű csoportok három fő migrációs rendszerét, és azokon belül a különböző transznacionális terek és gyakorlatok használatát. Azt vizsgáltam, vajon milyen mértékben, már ha egyáltalán, jellemzi az e rendszerekben élő migráns csoportokat a határon átívelő, rendszeres társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális tevékenységek gyakorlása – azaz a transznacionális jelleg.

Esettanulmányom egyik elméleti tanulsága, hogy megerősíti: a különböző migrációs rendszerekben résztvevő csoportok transznacionalizmusra való képessége erősen függ az adott csoportok tagjainak (mind a kibocsájtó, mind pedig a célországban elfoglalt) társadalmi pozíciójától, attól, milyen típusú és mennyiségű

⁶⁰ L. erről még Váradi, 2018.

erőforrással rendelkeznek. Empirikus példáim a szakképzetlen rétegek esetében a transznacionális folyamat korlátozott mivoltára hívták fel a figyelmet. Ebben nem csak e csoport (gazdasági és humán) erőforráshiánya, és ennek következtében a befogadó társadalom alsó rétegéhez való integrálódása az oka, hanem szerepet játszik benne az anyaország attitűdje is e kivándorló migráns közösségek felé. Az anyaországnak ugyanis, mint azt a nemzetközi példák sora mutatja, komoly szerepe van a transznacionalitás támogatásában.⁶¹

A Kanadában menekültstátuszt nyert észak magyarországi, alacsony iskolázottságú romák között nem meglepő, hogy csak korlátozott mértékben, a személyes kapcsolatok terén fedezhető fel transznacionális jelleg. A menedékkérő romákkal szembeni negatív itthoni propaganda, miszerint ők elárulták, lejáratták az országot, nem csoda, ha bizalmatlanná tette őket az anyaországgal szemben. Amúgy is eleve azért vándoroltak ki, mert nem érezték magukat biztonságban itthon, romaként nem láttak jövőt Magyarországon a gyerekeik számára. És bár gyötrő honvágyról számolnak be a szülőfalujuk/városuk felé, és erősen kötődnek az otthon hagyott rokonokhoz, családtagokhoz – ami a rendszeresen hazautalt pénzek által is megnyilvánulnak –, nem érznek elkötelezettségeket az otthoni településük tágabb értelemben vett sorsának alakulása iránt. „Ez már legyen az otthon maradtak gondja”, ahogyan többen is megfogalmazták a terepmunkám során.

A korlátozott transznacionalizmus további oka lehet az is, hogy az általam vizsgált régióból történő legújabb, alapvetően a 2000-es évek elején kezdődő, de nagyobb tömegeket csak 2011-től érintő magyarországi kivándorlás egyelőre még viszonylag újkeletű

⁶¹ Guarnizo et al., 2001. L. még e számban Papp Z. és munkatársai tanulmányát arról, amikor a magyar kormány Angliában diaszpóra 'projektnek' tekinti és támogatja a hétvégi magyar iskolák működését -ezzel potenciális lökést adva az angliai magyarok egy része transznacionális közösséggé formálódásának. Igaz, ehhez a főként középosztályi szülők által létrehozott diaszpóra-intézményrendszerhez az általam vizsgált, Angliában élő szakképzetlen migránsok semmilyen szinten nem kapcsolódnak, még csak nem is tudnak ezeknek az iskoláknak a létezéséről. L. Papp Z. Attila – Kovács Eszter – Kovács András: Az új magyar diaszpóra intézményesülése. Hétvégi magyar iskolák az Egyesült Királyságban. *Regio*, 2019/3.

jelenség.⁶² Nem telt még el elég idő talán ahhoz, hogy a transznacionalitás amúgy is fluid folyamata kialakulhasson.

Mindezek alapján azt állítom, hogy az alacsony iskolázottságú, Magyarországról kivándorló, vagy külföldön munkát vállaló mobil népesség esetében csak erősen korlátozott értelemben beszélhetünk transznacionális migrációról. Mert bár ezek a vándormunkások, fizikailag a befogadó ország területén tartózkodván, valóban egy transznacionális mezőben élnek mindennapjaikat, ennek ellenére a transznacionális családi, rokoni kapcsolattartáson túl sem gazdasági, sem politikai értelemben nem ápolnak kapcsolatot az anyaországgal, szülőfalujukkal/szülővárosukkal. Az egyetlen transznacionális gyakorlatuk a hibrid, populáris (hazai és a befogadó társadalombeli), roma és többségi kultúra fogyasztásában való részvétel.

Az alacsony iskolázottságú réteg által használt egyetlen nemzetközi migrációs rendszerben találtam nyomát valódi (informális csatornákon át bonyolódó) transznacionalitásnak: ez pedig a Magyarország és Németország között működtetett, az utóbbi egy-két évben rohamosan bővülő vendégmunkásrendszer kialakulása, és az e köré szerveződő, illetve ezt lehetővé tevő (olcsó és flexibilis) munkaerő toborzásának és közvetítésének transznacionális hálózata. Ez azonban nem a vizsgált terepemről kivándorló csoportok transznacionalizmusa – éppen ellenkezőleg, az egzisztenciális mobilitásuk lehetőségét kizárólag a külföldi munkavállalásban látó vándormunkások e transznacionális vállalkozók (munkaközvetítők) által működtetett informális transznacionális hálózat könnyen kizsákmányolható és kizsákmányolt munkaerőforrásai. Nem passzív áldozatok azonban, hanem aktív cselekvők, akik bár tisztában vannak vele, hogy „eladják a puszta munkaerejüket”, mégis ezt a külföldi munkavállalást választják, mint az egzisztenciális mobilitás egyetlen általunk elérhető eszközét.

Esettanulmányom empirikus adatai alapján úgy tűnik, a gazdasági (pénzbeli) és humán (szakképzettséggel és nyelvtudással nem rendelkező) erőforráshiányos, hátrányos helyzetű magyarországi településekről származó, alacsony iskolázottságú (ki)vándorló rétegre csak korlátozottan érvényes a transznacionalitás, a transznacionalizálódás folyamata. Mert bár személyes hálózatukat tekintve, az otthon maradt családtagokkal, rokonokkal,

⁶² Vö. Váradi, 2018.

ismerőseikkel intenzív, napi kapcsolatot fenntartva, e kapcsolatokon keresztül információkat és új tudásokat, értékeket közvetítve, egyértelműen egy transznacionális mezőben élnek mindennapjaikat, állami és intézményi szinten nincs kapcsolatuk a szülőhazájukkal/városukkal. Mindennek a gazdasági és humán erőforráshiány mellett az is oka, hogy – különösen a kanadai menekültek esetében – a befogadó országban való jogi státuszuk is bizonytalan. Ezek a társadalmi jellemzők együttesen vezetnek oda, hogy az alacsony iskolai végzettségű magyarországi kivándorlók vagy vendégmunkások transznacionális képessége több dimenzióban alacsony – kivéve a személyes kapcsolatok szintjét, ahol viszont intenzíven transznacionalizálódik a nagycsalád vagy rokonság.

A megnevezés pontosítása, hogy mi tekinthető „transznacionálisnak”, illetve, hogy a kivándorlók milyen szintű transznacionális tevékenységeket folytatnak, amiatt (is) fontos, hogy tisztán lássuk, milyen hatása van az Észak-Magyarország hátrányos helyzetű településeiről elvándorló, vagy külföldön munkát vállaló réteg mobilitásának az őt kibocsájtó közösség, település fejlődésére – illetve a globális tőke akkumulációjára. A különböző migrációs rendszerek transznacionális jellegének vizsgálata kapcsán fontos kérdés, hogy vajon az e térségből tartósan kivándorlók csoportjainak sikerült-e (az eltelt közel egy évtized során) transznacionális migráns közösséggé formálódnia, és mint ilyen, bármiféle társadalmi pozíció javulással járó helyzetet elérnie a befogadó társadalomba való beilleszkedése során. A magyar emigránsok között a transznacionális közösségek kialakulásának vagy hiányának feltérképezése azért is lényeges, mert választ ad arra a kérdésre is, hogy jelenthetnek-e majdan bármiféle potenciális fejlesztési forráslehetőséget az anyaországi társadalom fejlődése szempontjából.

Felhasznált irodalom

- Al-Ali, Nadjé – Black, Richard – Koser, Khalid: The limits to 'transnationalism': Bosnian and Eritrean refugees in Europe as emerging transnational communities. *Ethnic and Racial Studies*, Volume 24, Issue 4. 2001. 578–600. <https://doi.org/10.1080/01419870120049798>
- Basch, Linda – Glick Schiller, Nina – Szanton Blanc, Cristina : Transnational Projects: A New Perspective. Chapter One. In: Basch, Linda – Glick Schiller, Nina – Szanton Blanc, Cristina (szerk.): Nations Unbound. Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States. London and New York: Routledge, 1994. 1–21.
- Bernardi, Laura – Hatter, Ingrid: Anthropological Demography of Europe. *Demographic Research*, 17(18). 2007. 543–566.
- Castles, Stephen: Understanding Global Migration: A Social Transformation Perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(10). 2010. 1565–1586. DOI:10.1080/1369183X.2010.489381
- Ciaschi, Patrick: Around and Around: The Politics of Mobility in Everyday Lives of Roma in current day Hungary. *Intersections*, Vol. 16, (2–3). 2018.
- Dahinden, Janine: Contesting transnationalism? Lessons from the study of Albanian migration networks from former Yugoslavia. *Global Networks*, 5(2), 2005. 191–208. DOI: 10.1111/j.1471-0374.2005.00114.x
- Durst, Judit: „It's better to be a Gypsy in Canada than being a Hungarian in Hungary”: The „new wave” of Roma migration. In: Vidra, Zs. (ed): *Roma migration to and from Canada: The Czech, Hungarian and Slovak case*. CEU-CPS, Budapest. 2013. 203–248.
- Durst, Judit: „Félünk, hogy miattuk hazaküldenek minket is”: Elias „beágyazottak és kívülállók” figurációjának különböző szintjei a Magyarországról kivándorolt romák esetében. *Erdélyi Társadalom*, Volume 2. 2014. DOI: 10.17177/77171.148

- Durst, Judit – Nyíró, Zsanna: Constrained choices, enhanced aspirations: Transnational mobility, poverty and development. A case study from North Hungary. *Review of Sociology*, 28(4). 2019. 4–36.
- Enright, Barbara: (Re)considering New Agents: A Review of Labour Market Intermediaries within Labour Geography. *Geography Compass*, 7(4). 2013. 287–299.
- Glick Schiller, Nina: A global perspective on migration and development. *Social Analysis*, Volume 5, Issue 3. 2009. 14–37. DOI: 10.3167/sa.2009.530302
- Grill, J.: ‘Endured Labour’ and ‘Fixing Up’ Money: The Economic Strategies of Roma Migrants in Slovakia and in the UK. In Brazzabeni, M., Cunha, M. I., and Fotta, M. (eds.): *Gypsy Economy. Romani Livelihoods and Notions of Worth in 21st Century*. New York – Oxford: Berghahn Books, 2015. 88–106.
- Guarnizo, Luis Eduardo – Portes, Alejandro: *From assimilation to transnationalism: determinants of transnational political action among contemporary immigrants*. Working Paper Series, Center for Migration and Development, Princeton University, 2001.
- Guarnizo, Luis Eduardo: The Economics of Transnational Living. *The International Migration Review*, Volume 37(3). 2004. 666–699.
- Hage, Ghassan: Waiting Out the Crisis: On Stuckedness and Governmentality. *Waiting*. 2009. 97–106.
- Hajnal, László Endre: Romák Kanadában. Kivándorlás Magyarországról az 1990-es évek második felétől. In: Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája 2*. ELTE TÁTK, Budapest. 2012. 60–83.
- Hárs Ágnes: Elvándorlás, bevándorlás és a magyar munkaerőpiac. Jelenségek, hatások, lehetőségek. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. TÁRKI, 2016. 243–262.
- Hirschman, Albert: *Exit, Voice, and Loyalty*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1970.

- Kállai Ernő: Cigányzenészek. In: Kovács, András (szerk.): *Roma migráció*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet- Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont. 2002. 72-90.
- Kóczé Angéla: Race, migration and neoliberalism: distorted notions of Romani migration in European public discourses. *Social Identities: Journal for the Study of Race, Notion and Culture*, 2017. DOI: 10.1080/13504630.2017.1335827
- Kovács András (szerk.): *Roma migráció*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet – Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, 2002.
- Levine-Rasky, Cynthia: ‘How are you calling Bogus? Saying No to Roma Refugees’. *Canadian Dimension Magazine*. Human Rights, September/October Edition, 2012.
- Levine-Rasky, Cynthia: “They didn’t treat me as a Gypsy”: Romani Refugees in Toronto. *Refuge*, 32(3). 2016. 54–62.
- Levine-Rasky, Cynthia: The ambiguous transnationalism of the Roma in Toronto. *Diaspora Studies*. 2019. 1–14. <https://doi.org/10.1080/09739572.2019.163574>
- Levitt, Peggy – Glick Schiller, Nina: Conceptualizing simultaneity: a transnational social field perspective on society. *International Migration Review*, Volume 38, Issue 3. 2004. 1002–1039. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2004.tb00227.x>
- Melegh, Attila: *On the East-West Slope. Globalization, nationalisms, racism and discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest, New York: Central European University Press. 2006.
- Melegh, A. – Gábrriel, D. – Gresits, G. – Hámos, D.: Abandoned working classes and the political economy of elderly care work in Hungary. *Review of Sociology*, Vol. 28(4). 2018. 61-87.
- Mezzadra, Sandro: The Right to Escape. *Ephemera*, Volume 4(3). 2004. 267–275.
- Neuberger Eszter: Évtizedek kellene, hogy a Kanadába vándorolt romák egyről a kettőre jussanak. Index, 2019. december 15. https://index.hu/kulfold/2019/10.15.abcug_kanada_toronto_roma_n_menekultek_integracio/

- Neumann, Eszter: “Ha van egy kritikus tömeg”. Felsőoktatási célú mobilitás Magyarországról Angliába. *Regio*, 2019/3.
- Roberts, Bryan, R. – Frank, Reanne- Lozano-Ascencio, Fernando: Transnational migrant communities and Mexican migration to the US. *Ethnic and Racial Studies*, Volume 22, Issue 2. 1999. 238–266. <https://doi.org/10.1080/014198799329477>
- Smith, David: Roma migration, anti-migrant sentiment and social integration: A case study in South-east England. *Local Economy*, Vol. 33(2). 2018. 187–206
- Papp Z. Attila – Kovács Eszter – Kovács András: Az új magyar diaszpóra intézményesülése – Hétfélig magyar iskolák az Egyesült Királyságban. *Regio*, 2019/3.
- Portes, Alejandro – Guarnizo, Luis E. – Landolt, Patricia: The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent field. *Ethnic and Racial Studies*, 22(2). 1999. 219. DOI: 10.1080/014198799329468
- Portes, Alejandro: Introduction: the debates and significance of immigrant transnationalism. *Global Networks*, Volume 1, Issue 3. 2001. 181–193. DOI: 10.1111/1471-0374.00012
- Purcell, K. – Purcell, J.: In-sourcing, outsourcing, and the growth of contingent labour as evidence of flexible employment strategies. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 7. 39–59.
- Scott, Sam: Informalization in Low-wage Labour Markets: a Case Study of the UK Food Industry. *Population, Space and Place*, published online 11 April 2017. DOI: 10.1002/psp.2043
- Slavnic, Zoran: Political Economy of Informalization. *European Societies*, Volume 12(1). 2010. 3–23. DOI: 10.1080/14616690903042724
- Thomas, William I. – Znaniecki, Florian: *A lengyel paraszt Európában és Amerikában V*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2004.

- Tremlett, Annabel: Making a difference without creating a difference: Super-diversity as a new direction for research on Roma minorities. *Ethnicities*, 14(6). 2014. 834–848.
- Váradi Monika Mária: Elméleti kaleidoszkóp - a migrációs tapasztalatok értelmezési lehetőségei. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete – Argumentum. 2018. 13–42.
- Vertovec, Steven: Conceiving and researching transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, Volume 22, Number 2. 1999. 447–462.
- Vertovec, Steven: Cheap calls: The social glue of migrant transnationalism. *Global Networks*, Volume 4(2). 2004. 219–224. DOI: 10.1111/j.1471-0374.2004.00088.x
- Vidra, Zsuzsa (ed.): *Roma migration to and from Canada: The Czech, Hungarian, and Slovak case*. Budapest: Center for Policy Studies, Central European University. 2013.
- Vidra, Zsuzsa – Virág, Tünde: Some hypothesis and questions on the new wave of Hungarian Roma migration to and from Canada. In: Vidra, Zsuzsa (ed.): *Roma migration to and from Canada: The Czech, Hungarian, and Slovak case*. Budapest: Center for Policy Studies, Central European University, 2013. 129–162.